

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SEMIK TAHLIL ORQALI SINONIMLARNI BELGILASH USULLARI

G'afforjon Ro'zmatovich Rahmonov,

Qo'qon universiteti dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori (PhD)

gafforjon1968@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1153>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-mart 2025-yil

Tasdiqlandi: 26-mart 2025-yil

Jurnal soni: 14

Maqola raqami: 40

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v14i.1153>

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/

KEYWORDS

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida keyingi yillarda lug'aviy sinonimlarni ularning leksik ma'nolari tarkibini semik tahlil qilish asosida belgilash haqida fikr yuritiladi. Shuningdek mazkur maqola tilshunoslikda sinonimlarning ahamiyati, tuzilishi va semik tarkibi, uning graduonimiya hodisasi bilan aloqasini tahlil qilishga qaratilgan.

Kirish. Jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham sinonimiya bag'ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari ko'p. O'zbek tilshunosligida sinonimiya hodisasi leksik, morfologik, sintaktik sath birliklari misolida chuqur o'rganilgan¹. Bu ishlarda sinonimiya hodisasining mohiyati, hosil bo'lish omillari, funksional-stilistik xususiyatlari, turli sath birliklarida amal qilishi, boshqa yondosh hodisalar bilan munosabati kabi masalalar tahlil etilgan.

Sinonimlar tadqiqiga bag'ishlangan ishlarning soni ko'pligiga qaramay, ularda bu hodisaga berilgan ta'riflarning xilma-xilligi ko'zga tashlanadi.

O'zbek tilshunosligida sinonimlarga berilgan ta'riflarga e'tibor berilsa, ularni belgilashda dastlab leksemalarning ma'no jihatdan bir xilligiga², so'ngra ma'nolarning umumiyliigi³, keyinchalik esa ma'noviy o'xshash (aynan)likka⁴ asoslanilganligi kuzatiladi. Sinonimiya berilgan dastlabki ta'riflarning aksariyatida sinonimlar leksemalar ifoda etgan ma'nolarning aynan bir xilligi asosida belgilangan.

O'tgan asrning 70-yillariga qadar o'zbek an'anaviy tilshunosligida sinonimiya hodisasiga mana shu yondashuv asosida tavsif berib kelindi. O'zbek tilshunosligi taraqqiyotining keyingi bosqichlarida sinonimiya bo'lgan yondashuvlar ham o'zgardi. An'anaviy tilshunoslikda sinonimiya berilgan ta'riflarning izchil emasligi, muammo mohiyatini to'liq qamrab olmasligi ma'lum bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili. Leksik sinonimlarning leksik, morfologik, sintaktik jihatlar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar ko'lami keng bo'lib, ular turli sathlar orqali tahlil qilishni tavsiya qiladi. O'tgan asrning 70-yillarigacha leksik sinonimiya judayam tor doirada ta'riflar berilgan. Jumladan, Jumanioyov R. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalida nashr qilgan "Sinonimlar ta'rif masalasi" nomli maqolasida sinonimlarning ma'no jihatdan bir xilligini ta'kidlagan bo'lsa, Akademik A.Hojiyev "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" orqali an'anaviy tarzda sinonimiya berib kelingan bunday ta'riflarga tubdan o'zgartirish kiritdi⁵. Uning fikricha, "Talauffuzi va yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil (umumiy) bo'lgan, qo'shimcha ma'no nozikligi, emotsional bo'yog'i, qo'llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadigan so'zlar sinonimlardir"⁶.

Keyinchalik olimning fikrini professor Sh.Rahmatullayev to'ldirib, o'zbek tilshunosligida sinonimlarni semik tahlil qilish orqali ularning ma'noviy farqlanishi masalasini o'rganishga e'tiborni qaratadi. Sh.Rahmatullayevning bu muammo tahliliga oid maqolasida sinonimiya belgilashda leksik ma'noning bo'linishi, uning tarkibiy qismlar, ya'ni sememalardan iborat ekanligini hisobga olish lozimligi ko'rsatiladi⁷.

Sinonimiya hodisasi tadqiqiga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarda "ma'nosi aynan bir" ta'rifidan voz kechildi, sinonimiya kuzatiluvchi ma'noviy farqlarga, uslubiy xoslanish belgisi, konnotatsiyaning ifodalanishi kabi jihatlar ham e'tibor qaratila boshlandi.

O'zbek tilshunosligida ham o'tgan asrning 80-yillaridan boshlab so'zning semantik strukturasi semik tahlil asosida o'rganila boshlandi. Bu muammo bo'yicha Sh.Rahmatullayev, H.Nematov, E.Begmatov, R.Rasulovlarning nazariy qarashlari maydonga keldi. Ularning ishlarida *so'zning semantik strukturasi, semema, sema, nomema* tushunchalariga oydinlik kiritildi. Semani hosil qiluvchi ma'no bo'laklari (sememaning tarkibiy qismlari)ning sema ekanligi asoslab berildi.

Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, leksik sinonimlar lingvistik nazariyadan tashqari amaliy tadqiqotlarda ham beqiyos ahamiyatga ega. Ular tilshunoslikni rivojlantirish bilan birga, zamonaviy axborot tizimlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tilshunoslikda sinonimlarning ahamiyati, tuzilishi va tarkibini o'rganish uchun adabiyotlar tahlili va amaliy yondashuvlardan foydalanildi. Shuningdek, tadqiqotda semik tahlil usulidan foydalanib, sinonimlarning semantik tamoyillari va bosqichlari o'rganildi. Maqsadli ravishda tanlangan maqolalar va konferensiya materiallari asosida tilshunoslikda sinonimlarning semantik tahlili bo'yicha amaliy tajribalar o'rganildi. Semantik tahlil doirasida sinonimlardan foydalanish holatlari tahlil qilinib, semantik munosabatlarni aniqlash uchun semantik tarmoqlardan foydalanish usullari ko'rib chiqildi. Mazkur metodlar asosida sinonimlarning tilshunoslikdagi nazariy va amaliy ahamiyatini aniqlashga

¹ Yunusov R. Polisemiya i sinonimiya imen sushestvitelnix mesta v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1974. – S.24; Sayfullaeva R. Sinonimiya povestvovatelniy predlozheniy v sovremennom uzbekskom yazike: Avtoref. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1982. – S. 20; Shamsiddinov H. O'zbek tilida so'zlarning funksional-semantik sinonimlari: Filol. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Tashkent, 1999. – B. 32; Siddikova I.A. Sinonimiya kak mikrosistema yazika. Monografiya. – Tashkent, 2008. – S.138; Jumayeva F. Polisemem leksemalar doirasidagi sinonim va antonim semalar tadqiqi: Filologiya fanlari bo'yicha fals. fan. dokt. ... diss. avtoref. – Farg'ona, 2018. – B. 53.
² Jumanioyov R. Sinonimlar ta'rif masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. 1970. № 1-35 b.

³ Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974. – 4-10 b.

⁴ Rahmatullaev Sh. Semik tahlil va leksik sinonimiya ta'riflash masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. 1979. №5. – 55 b.

⁵ Hojiyev A. Ko'rsatilgan lug'at. – 3-b.

⁶ Hojiyev A. Ko'rsatilgan lug'at. – 3-b.

⁷ Rahmatullayev Sh. Semik tahlil va leksik sinonimiya ta'riflash masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. 1979. №5. – 56-b.

qaratilgan kompleks yondashuv ta'minlandi. Tilshunosligimizda leksemalarni semik tahlil qilish asosida leksema lug'aviy ma'nosi orqali anglashiluvchi tushunchalar farqlandi. Darhaqiqat, ayrim leksemalarning semik tahlili ularning sememasi birdan ortiq tushunchani anglatishini ko'rsatdi. Masalan, o'zbek tilidagi ota leksemasining sememasida quyidagi tushunchalarni farqlashimiz mumkin:

- a) inson;
- b) erkak jinsiga mansub;
- d) farzandi bor erkak;
- e) g'amxo'r;
- f) mehribon;
- g) jonkuyar;
- h) fidoiy;
- i) ta'minotchi;
- j) himoyachi;
- k) qattiqqo'l;
- l) maslahatgo'y va hakazo.

Ko'rinadiki, ota leksemasi 11 ta tushunchani qamrab oladi (buni yana davom ettirish mumkin). Ammo "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" kitobi mualliflari qayd etishganidek, tushuncha va semema o'zaro hamma vaqt ham mos kelmaydi. Bu hodisani, ayniqsa, sinonimlarda yaqqol ko'rish mumkin; yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, jamol leksemalarining sememalari, asosan, bitta tushuncha bilan odam boshining old tomoni atalmishi bilan bog'lanadi. Ammo ayni vaqtda har bir leksema ushbu ma'noni o'ziga xos xususiyati, ya'ni qo'shimcha ma'no munosabati bilan anglatib, ifodalab keladi. Bu qo'shimcha ma'no munosabati emotsional bo'yoqdorlik belgisiga ko'ra, ya'ni ijobiy-salbiy bo'yoqdorlik nuqtayi nazaridan tahlil qilinganda o'zaro farqlanadi. Bu esa sinonimlarni belgilashga ham semik tahlilning tatbiq etilishi sinonimik qatorlarga birlashtirilayotgan leksik birliklar ma'nolaridagi aynanlik, umumiylik va farqlilikka aniqlik kiritish imkoniyatini yaratadi.

Leksemalar sinonimik qatordan o'rin olishi uchun ularning har birida leksik ma'nolarning tarkibi o'zaro teng kelishi lozimligi ma'lum bo'ldi. Bu qarashni asoslash uchun sinonimik munosabatdagi kuchli, baquvvat, zabardast leksemalarining leksik ma'nolari tarkibini o'rganamiz.

Akademik A.Hojiyev ning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da kuchli, baquvvat, zabardast leksemalari sinonimlar sifatida ko'rsatilgan. Ushbu sinonim leksemalar leksik ma'nolarining tarkibi jihatidan tengligi ularga berilgan quyidagi izohlardan ham ko'rinadi: 'kuchi, quvvati ko'p'; 'yetarli'; 'normal darajadan ortiq'; 'yuqori'; 'jismoniy qobiliyati baland'; 'kuchsizning aksi'. Mana shu tenglik kuchli, baquvvat, zabardast leksemalarini sinonim qatorga birlashtiradi.

Kuchli, baquvvat, zabardast sinonim leksemalaridagi farq ularning uslubiy xoslanishi bilan bog'liq holda nutqda qo'llanish darajasi, konnotativlik belgisi, baho munosabatini ifodalashi kabilar orqali belgilanadi. Jumladan, kuchli leksemasida belgi (kuchlilik)ning darajasi, konnotatsiya, nutq egasining baho munosabati neytral tarzda aks etgan, baquvvat leksemasida esa bu belgilar nisbatan kuchli, nutq

egasining ijobiy bahosi sezilarli; zabardast leksikasida belgining darajasi yanada ortiq, ijobiy baho munosabati lug'aviy ma'no negizida yaqqol namoyon bo'ladi.

Demak, semantik tahlil metodi orqali sinonimlar qatoridagi leksemalarning ma'no farqliligini ham kuzatishimiz mumkin ekan.

Tadqiqot natijalari. Tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, til sathida lug'aviy sinonimlarni belgilashda leksemalar ma'no tarkibining teng kelishi tamoyili muhim o'rin tutadi. Ammo nutqiy sinonimlarni belgilashda bunday yondashuvning ahamiyati kuzatilmaydi.

Nutqda shakllanuvchi sinonimlar ham tildagi sinonimlar kabi umumiy ma'no atrofida birlashadi. Ammo nutqiy sinonimlar birlashtiruvchi umumiy ma'nosidan tashqari, o'ziga xos farqlovchi ma'nolariga ham ega. Ular muayyan nutqiy vaziyatdagina umumiy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, xunob, diqqat sinonimik qatoridagi a'zolarining lug'aviy ma'nolarini tahlil qilamiz.

Xunob leksemasi 'siqilgan kayfiyatli', xafa ma'nosini anglatadi. Muayyan nutqiy vaziyatda ko'chma ma'noda qo'llanib, unga sinonim bo'lib kela oladigan diqqat leksemasida 'kuyungan holatli', 'qayg'urgan' ma'nolari mujassam.

Bu ikki leksemaning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, ular farqli ma'nolarga ham ega. Bu holat mazkur leksemalarning til sathida sinonimik qatorlardan o'rin olishiga yo'l bermaydi.

Yuqorida kuchli, baquvvat, zabardast sinonimik qatoriga e'tiborni qaratgan edik, endi fikrlarimizni quyidagi natijalar asosida semik tahlil qilib davom ettiramiz. 'Kuch-quvvati me'yoriy darajadan ortiq, kuchsizning aksi' sememasidagi kuchli, baquvvat, zabardast sinonimik qatoriga mansub leksemalar ham differensial semasiga ko'ra farqlanadi. Ushbu sinonimik qatordagi leksemalarning "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi izohlariga e'tibor qaratamiz:

Kuchli. 1. Jismoniy qobiliyati, kuch-quvvati nisbatan ortiq; baquvvat. Kuchli yigit⁸.

Baquvvat. 1. Kuch-quvvati normal darajadan ortiq, zo'r jismoniy kuchga ega bo'lgan, kuchga to'la, kuchli⁹.

Zabardast. 1. Jismoniy jihatdan baquvvat, kuchli; qudratli. Zabardast yigit¹⁰.

Yuqoridagi leksemalarning ma'nolariga diqqat qilsak, 'kuch-quvvati normal darajadan qay darajada ortiqlik' belgisi kuchli leksemasida nisbatan ortiq bo'lsa, baquvvat leksemasida zo'r jismoniy kuchga ega, zabardast leksemasida kuch-quvvati normal darajadan o'ta ortiqligini, ya'ni qudratli ekanligini kuzatamiz. Shunga ko'ra bu sinonimlar qatorida kuchli leksemasini me'yorda deb olsak, baquvvat leksemasida belgi me'yordan bir pog'ona yuqorida, zabardast leksemasida esa belgi yanada kuchli bo'lganligi uchun bu leksemani me'yordan ikki pog'ona yuqorida joylashtiramiz. Demak, yuqoridagi sinonimlar qatoridagi leksemalar ortiq-kamlik belgisiga ko'ra o'zaro farqlanib, graduonimiyani o'zida quyidagicha namoyon qiladi:

'kuch-quvvati me'yordan qay holatda ortiqligi' darajalari		
kuchli	baquvvat	zabardast
me'yorda(0)	1	2

Demak, natijalarimizni quyidagi jadval asosida umumlashtiramiz:

Differensial semalar Leksemalar	Daraja ko'rsatkichi	Emotsionallik	Ortiq-kamlik	Uslubiylik	Qo'lla-nish keng yoki torligi	Zamonga munosabat
1	2	3	4	5	6	7
zabardast	2	ijobiy	2 pog'ona ortiq	kitobiy	tor	0
baquvvat	1	ijobiy	1 pog'ona ortiq	kitobiy	keng	0
kuchli	0	ijobiy	me'yorda	kitobiy	keng	0

Yoki semik tahlilimizni yana ushbu sinonimik qatorga qaratsak:

'kuch, quvvati oz, yetarli emas, jismoniy qobiliyati past' sememasida kuchsiz, bequvvat, kamquvvat, zaif, nimjon, ojiz sinonimik qatorini tahlil qilganimizda, undagi leksemalar ham differensial semalariga ko'ra farqlanib, graduonimiy hodosasini namoyon qilmoqda. Mazkur sinonimik qatordagi leksemalarning "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi izohlariga e'tibor qaratamiz:

Kuchsiz. 1. Jismoniy qobiliyati past, kuch-quvvati nisbatan oz; zaif

Bequvvat. Quvvati, darmoni oz; holsiz, nimjon, zaif. Bequvvat odam.

Kamquvvat. Kuch-quvvati me'yordan kam, quvvati oz. Kamquvvat odam.

Zaif. 1. Jismonan quvvati kam, bequvvat nimjon, kuchsiz. Zaif bola.

Nimjon. 1. Kuch-quvvati kam; zaif, nozik.

Ojiz. 1. Jismoniy jihatdan kuchsiz; zaif, bequvvat, notovon. Ojiz kampir.

⁸ O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. – Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2008. T. II. – 441-b.

⁹ O'zbek tilining izohli lug'ati. Ko'rsatilgan lug'at. – 189-b.

¹⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. Ko'rsatilgan lug'at. – 120-b.

Yuqoridagi leksemalarda `kuch-quvvati normal darajadan qay darajada past`ligi belgisi kuchsiz leksemasida jismoniy qobiliyatning me'yorda ekanligini, bequvvat leksemasida belgi me'yordagi leksemaga nisbatan bir oz kuchsiz, kamquvvat leksemasida belgi darajasi me'yorga nisbatan yana ham past bo'lsa, zaif leksemasida belgi yanada past darajada ifodalanmoqda. Nimjon leksemasida belgi darajasi o'ta past bo'lsa, ojiz leksemasida jismoniy qobiliyatning me'yordan pastligi ancha yuqori darajada ifodalanmoqda. Shunga ko'ra ayni sinonimik qatordagi leksemalar me'yordan pastga qarab tushib boradi, ya'ni kuchsiz leksemasini kuch-quvvati normal darajadan pastligi me'yorda deb belgilasak, bequvvat me'yordan bir pog'ona, kamquvvat ikki pog'ona,

zaif leksemasi me'yordan uch pog'ona, nimjon leksemasi me'yordan to'rt pog'ona, ojiz leksemasi esa me'yordan besh pog'ona pastda joylashadi.

Mazkur sinonimik qatordagi leksemalar ortiq-kamlik belgisiga ko'ra o'zaro farqlanib, graduonimiyani quyidagicha namoyon qiladi:

`kuch-quvvati normal holatdan qay nisbatda past`ligi darajalari

Ojiz	nimjon	zaif	kamquvvat	bequvvat	kuchsiz
-5	-4	3	-2	-1	me'yorda(0)

Mazkur holat bildiruvchi sinonimik qatorning semik tahlil darajasidagi ifodalanishini quyidagi jadval orqali umumlashtiramiz:

Differensial semalar Leksemalar	Daraja ko'rsatkichi	Emotsionallik	Ortiq-kamlik	Uslubiylik	Qo'lla-nish doirasi keng yoki torligi	Zamonga munosabat
1	2	3	4	5	6	7
kuchsiz	0	0	me'yorda	kitobiy	keng	0
bequvvat	-1	0	1 pog'ona kam	kitobiy	tor	0
kamquvvat	-2	0	2 pog'ona kam	kitobiy	tor	0
zaif	-3	0	3 pog'ona kam	kitobiy	keng	0
nimjon	-4	0	4 pog'ona kam	so'zlashuv	keng	0
ojiz	-5	0	5 pog'ona kam	so'zlashuv	keng	0

Muhokama. Tilshunoslikda sinonimlar tilning lug'atboyiligini, uning ma'naviy va aqliy imkoniyatlarini yoritishda muhim rol o'ynaydi. Sinonimlar tilshunoslikda so'zlarning ma'naviy munosabatlarini, ular orasidagi o'zaro aloqalarni va o'zaro ma'naviy farqlanishni aniqlashda, tilning semantik tuzilishini chuqurroq tushunishga yordam beradi. U, ayniqsa, lingvistik tadqiqotlar, tarjima, til o'qitish va matnlarni tahlil qilishda qo'llaniladi. Sinonimlar tilning dinamik tabiatini va uning o'zgarishini ham ko'rsatadi, chunki u tilning yangi so'zlari va ifodalarini o'z ichiga oladi.

Tahlillarimiz shuni ko'rsatdiki, til sathida lug'aviy sinonimlarni belgilashda leksemalar ma'no tarkibining teng kelishi tamoyili muhim o'rin tutadi. Ammo nutqiy sinonimlarni belgilashda bunday yondashuvning ahamiyati kuzatilmaydi.

Xulosa. Tilshunoslikda sinonimlarning ahamiyati cheksizdir, chunki u nafaqat tilning semantik xususiyatlarini tushunishda, balki

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Apresyan Yu.D. Leksicheskaya semantika. Sinonimicheskie srestva yazıka. — M.: Nauka, 1974. — S.368
2. Gak V.G. K probleme gnoseologicheskix aspektov semantiki slova. — M., 1971. — S.95;
3. Jumanioyozov R. Sinonimlar ta'rifi masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. 1970. № 1. — 35 b.
4. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. — Toshkent: O'qituvchi, 1995. — 57 b.
5. Rahmatullayev Sh. Semik tahlil va leksik sinonimiyani ta'riflash masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. 1979. №5. — 55 b.

uning evolyusiyasini tahlil qilishda ham katta rol o'ynaydi. Sinonimlar tilshunoslarga so'zlar orasidagi ma'naviy aloqalarni aniqlash, sinonimlar va graduonimlar orasidagi farqlarni ko'rsatish va matnni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Shuningdek, sinonimlar, lingvistik tadqiqotlarda aniq va to'g'ri tarjima, til o'qitish va texnik leksikalarni yaratish uchun zarur vosita sifatida xizmat qiladi.

Xullas, o'zbek tilshunosligida sinonimlarni belgilashda an'anaviy va zamonaviy qarashlar tubdan farq qiladi. Keyingi yillarda lug'aviy sinonimlarni ularning leksik ma'nolari tarkibini semik tahlil qilish asosida belgilash keng tus oldi. Sinonimlarni belgilashga bunday yondashuv ularning mohiyatidagi aynanlik va farqlilik belgilarini ajratishda muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda.

6. Rahmatullayev Sh. Semema — mustaqil til birligi // O'zbek tili va adabiyoti. 1984. №5. — 80 b;
7. Begmatov E., Ne'matov H., Rasulov R. Leksik mikrosememma va uning tadqiq metodikasi. Sistem leksikologiya tezislari // O'zbek tili va adabiyoti. 1989. — №6. — 35-50 b.
8. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. — Toshkent: O'qituvchi, 1974. — 4-10 b.
9. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 tomlik. — Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2008. T. II. — 441-b.